

РЕАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ 1941–1943 рр.

О. О. Салата

Київський університет імені Бориса Грінченка

e-mail: o.salata@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

Ключові слова: Друга світова війна, німецький окупаційний режим, шкільна освіта, періодичні видання, нацистська пропаганда.

Становище та функціонування шкільництва на території України у роки Другої світової війни мало великий вплив на свідомість українського населення, аналіз нацистської політики та реальної ситуації зі шкільною освітою та представлення її на сторінках періодичних видань української еміграції, зокрема у часописі «Українська дійсність» показує як впливала гітлерівська пропаганда на авторів статей, в яких змальовувалася приваблива картина окупаційного життя та можливості отримати освіту. Показано, що у реальному житті шкільництво переживало великі труднощі.

REALITIES OF UKRAINIAN SCHOOL EDUCATION IN THE GERMAN OCCUPATION REGIME OF 1941–1943

O. O. Salata

Borys Grinchenko University of Kyiv

Keywords: World War II, German occupation regime, school education, periodicals, Nazi propaganda.

The situation and functioning of school education during the Second World War had a significant impact on the consciousness of the Ukrainian population. An analysis of the actual situation in the field of primary and secondary education shows that the aspirations of the leaders of the Third Reich and the Ukrainian intelligentsia were completely contradictory. The Nazi occupation regime pursued a policy that did not provide for the education of the Ukrainian population. The Ukrainian intelligentsia, in their articles in periodicals, demonstrated their aspirations rather than the real state of education. Under the strong pressure of the Nazi occupation authorities and under the influence of Hitler's propaganda, the editors of the periodicals were forced to present a beautiful picture of education under the Nazi occupation regime. The analysis of sources and documents of various origins revealed the real state of the educational policy of the Nazi occupation authorities and its consequences. Although a certain number of primary and secondary schools were functioning in the first months of the occupation, there was a chronic shortage of teachers. This was due to the fact that most of them were sent to work in Germany, while others did not want to teach children in the new ideological realities. The occupation authorities were interested in educating Ukrainian children in vocational schools, where they could quickly learn a trade and go to work in factories or in agriculture. Under the conditions of brutal terror and suppression of national education, public schools turned into a miserable spectacle. The work of the schools was accompanied by constant problems with the lack of textbooks, teachers and heating for the school premises.

Стан шкільної освіти в Україні в умовах окупації її території німецькими військами у 1941–1943 рр. має велике значення на вплив та настрої населення, його розуміння подальшого розвитку українського суспільства. Питання

функціонування шкільної освіти на окупованих нацистською армією територіях показує наміри нацистської адміністрації щодо українського населення та його державотворчих прагнень.

Аналіз архівних документів показав, що на окупованих німецькою армією територіях України не було чіткої політики щодо питань організації освіти місцевого населення. Але, судячи зі статей, які публікувалися в офіційних періодичних виданнях, початкові школи, рідше – середні навчальні заклади активно відкривались і починали працювати. Великий інтерес у цьому контексті викликає орган української громади – часопис «Українська дійсність», що видавався в еміграції (у Берліні) українською інтелігенцією у 1940–1945 рр. Автори статей, що публікувалися на сторінках часопису висвітлювали громадське та культурне життя українських емігрантів у Німеччині, Чехії та Австрії. Водночас, на перших сторінках часопису ми бачимо постійні повідомлення про відкриття чи роботу початкових, середніх, музичних та професійних шкіл на окупованій території України.

Отже, метою нашої статті є аналіз та порівняння реальної політики, відображеної у документах та офіційних заявах керівників Третього рейху зі змістом публікацій у періодичних виданнях, зокрема у часописі «Українська дійсність» з метою виявлення реального стану шкільної освіти на окупованих територіях України у 1941–1943 рр.

Тема функціонування шкільної системи на окупованих німецькою армією територіях турбувала окремих зарубіжних та вітчизняних науковців. Так, чеська вчена Б. Єржабкова у своєму дослідженні зазначає, що вже у жовтні, листопаді 1941 р. значна кількість закладів освіти, які працювали у довоєнний час відновили свою діяльність. За її підрахунками, восени 1941 р. на території військової групи «Центр» діти навчалися у 1200 школах. А до 9 листопада 1941 р. кількість народних шкіл зросла до 2500. У більшості округів рейхскомісаріату «Україна» були відкриті школи з неповною освітою (7 років навчання) і з повною освітою (10 років навчання). Але така ситуація продовжувалась до тих пір, поки німецьке керівництво прийняло рішення про те, що українцям освіта зовсім не потрібна¹.

Означену тему досліджували й українські вчені, зокрема В. Гінда та С. Стельникович. В. Гінда, вивчаючи освіту під нацистською окупаці-

єю загалом, розглядав особливості відновлення навчального процесу у початкових школах у зоні військової адміністрації та рейхскомісаріаті «Україна»². С. Стельникович у своїх працях показав стан шкільної середньої освіти на Житомирщині через публікації у періодичних виданнях, що видавались окупаційною адміністрацією³.

Отже, коли ми аналізуємо документи та резолюції Міністерства окупованих східних територій ми бачимо плани керівників Третього рейху щодо України та освіти українського населення⁴. Але, досліджуючи періодичні видання, які видавались на окупованих територіях України та в еміграції ми, іноді бачимо картину, яка багато у чому суперечила реальним подіям. Наразі, важливо зрозуміти, що ж, насправді відбувалося на окупованих територіях і яким дійсно був стан шкільної освіти на територіях, які контролювала німецька влада.

У перші дні окупації сіл і міст України нацистською владою було закрито велику кількість українських шкіл. Але згодом нацистське керівництво зрозуміло, що початкова та професійна освіта є вкрай важливою для більш ефективного використання місцевого населення.

Наразі, необхідно зазначити, що стан шкільної освіти та початок навчання у різних регіонах окупованої України дуже різнився. У рейхскомісаріаті «Україна» школи почали відновлювати свою роботу вже у вересні-жовтні 1941 р. У військовій зоні «Південь» вони налагоджували роботу за тими ж директивами, але трохи пізніше. На Галичині та Волині початкові та середні школи продовжували активно функціонувати. Тут було сформовано єдине спеціалізоване керівництво освітньою справою на регіональному рівні. Переважна більшість повноважень в освітній діяльності були зосереджені в руках відділу науки і навчання, створеного в серпні 1941 р. Він контролював роботу початкових, середніх та професійних навчальних закладів. В округах та повітах під керівництвом шкільних радників утворювалися окремі шкільні установи. Для реалізації освітньої політики у

¹ Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 у світлі німецьких документів = Das schulwesen und die schulpolitik im reichskommissariat Ukraine 1941–1944 im lichte deutscher Dokumente. Пер. з нім. Г. П. Задвернюк та ін.; НАН України. Київ: Наукова думка, 2008. 270 с. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0006283

² Гінда В. В. Освітні заклади Вінничини в умовах фашистського «нового порядку» 30 1941–1944 рр. // Сторінки воєнної історії України. Вип. 7. (ч. 1). К., 2003. С. 265.

³ Стельникович, С. В. Житомирсько-вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.): проблеми функціонування системи освіти. Історія України. Всеукраїнська газета для вчителів історії та правознавства. 2017, (9).

⁴ Generalplan Ost. Rechtliche, wirtschaftliche und räumliche Grundlagen des Ostaufbaus. Vorgelegt von SS-Oberführer Professor Dr. XX, Berlin-Dahlem, 28. Mai 1942 (Kopie der 100-seitigen Fassung aus dem Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde). P. 73–75. <https://web.archive.org/web/20110719114610/http://gplanost.x-berg.de/gplanost.html>

цьому регіоні окупаційною владою було залучено відділ шкільних справ та відділи у справах молоді Українського центрального комітету, а на місцях українські окружні і повітові комітети⁵.

Після вторгнення фашистської Німеччини на територію СРСР А. Гітлер та його керівництво вже не приховували справжніх планів щодо східних народів, які населяли Радянський Союз. Головною метою серед цих планів було позбавити східні народи «будь-якої форми державної організації і відповідності з цим тримати їх на більш низькому рівні культури». Існування східних народів, на його думку, виправдовувалося тим, що вони можуть бути корисними лише в економічному сенсі⁶.

Про справжні плани гітлерівської Німеччини свідчить також лист Мартіна Бормана, який він надсилає за дорученням Гітлера Розенбергу. У листі Борман, фактично, трансліює думку Гітлера щодо принципів, які необхідно дотримуватися на окупованих східних територіях⁷.

Зокрема, у листі він наголошує на тому, що керівництво Рейху не зацікавлене у зростанні населення окупованих територій України. Борман пропонує широку програму зменшення народжуваності серед слов'янських народів. Особливий акцент робиться на тому, що не слід давати місцевому населенню дозвіл на отримання вищої освіти|утворення|: «Якщо ми зробимо|вчинимо| цю помилку, ми самі породимо в майбутньому опір проти|супроти| нас. Тому, на думку фюрера, цілком|сповна| досить навчати|виучувати| місцеве населення, зокрема так званих українців, тільки|лише| читанню і письму».

Керівництво нацистської Німеччини розуміло, що доступ до освіти українцям можна давати лише на тому рівні, який би не дозволяв їм перетворення місць культури в осередки національної ідеї. На думку А. Гітлера, було б великою помилкою давати українському населенню змогу отримувати освіту⁸.

З приходом до влади на посаду рейхскомісара Е. Кох дозволив відкрити лише початкові 4-річні школи для дітей віком від 9 до 12 років. Він вва-

жав, що 14 річні діти вже дорослі і їх потрібно відправляти на примусову працю до Німеччини.

Подібну ідею висловив і Гімлер у своїй записці «Деякі міркування про поводження з населенням східних областей». Він запропонував розділити народи «східних областей» на дрібні гілки та групи, що, на його думку, повинно було б призвести до ліквідації польської та української націй. Велике значення, на думку Гімлера, у денационалізації мала ліквідація інтелігенції й освіти місцевого населення, лише таким чином можна було перетворити його на необхідну масу робочої сили⁹.

Оскільки перші розпорядження в галузі освіти, видані окупаційною владою для райхскомісаріату «Україна», набули чинності лише на початку 1942 р. відкриття початкових та середніх шкіл відбувалося в залежності від готовності приміщень та наявності педагогічного складу навчати в нових ідеологічних реаліях. Як видно з документів, німецькі чиновники не мали чіткої освітньої програми для України, що викликало протиріччя між райхсміністрами А. Розенбергом і Е. Кохом. Кожен із них мав власне уявлення про плани реалізації шкільної політики.

З огляду на таку політику, повідомлення в одному з номерів часопису «Українська дійсність» звучить, дещо дивно. Так, у статті «Шкільний обов'язок» автор пише про те, що згідно з розпорядженням Державного комісара України, загальне шкільне навчання проводиться в межах 4-річної народної школи. Шкільному обов'язку підлягають усі діти, яким у цьому (1942) календарному році виповнилося 7 років. Але дозволено приймати й тих, кому виповнилося 8 років, бо вони навчалися у більшовицькій школі. Одночасно дозволено відкривати на базі 4-річної народної школи 3-річні школи 2-го ступеня з професійними профілями. Ці школи повинні були підготувати майбутні кадри для сільського і промислового господарств¹⁰. Очевидним є те, що німецька влада, всупереч власним ідеям, щоб викликати довіру у місцевого населення змушена була йти на певні поступки, зокрема й у сфері освіти.

Отже, восени 1941 р. та на початку 1942 р. значна кількість довоєнних закладів освіти відновила свою роботу. Аналізуючи архівні документи опера-

⁵ Полянський Ф. І. Українське шкільництво в умовах німецького окупаційного режиму на території Тернопільщини (1941–1944 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2010, вип. XXIX. С. 202–205.

⁶ Hitler's Table Talk 1941–1944. Trevor-Roper. London, 1953, 620 p.

⁷ Documents NO-1880. Nuremberg Trials: Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal (V. 2). 2020. https://sharlib.com/read_783544-1

⁸ Hitler's Table Talk 1941–1944. Trevor-Roper. London, 1953, 620 p.

⁹ Generalplan Ost. Rechtliche, wirtschaftliche und räumliche Grundlagen des Ostaufbaus. Vorgelegt von SS-Oberführer Professor Dr. XX, Berlin-Dahlem, 28. Mai 1942 (Kopie der 100-seitigen Fassung aus dem Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde). P. 73–75. <https://web.archive.org/web/20110719114610/http://gplanost.x-berg.de/gplanost.html>

¹⁰ Шкільний обов'язок. Українська дійсність. 10 листопада 1942 р. С. 1.

тивних звітів військової адміністрації про ситуацію в Україні ми бачимо, що кількість народних шкіл залишилась такою ж або, навіть, зросла порівняно з радянським часом. Це було характерно для Полтавського району (існувало 73 школи, відкрито 65), Котелевського (була 31 школа, відкрили 31), Опішнрянського (існувала 31, відкрито 25), Ковельшанського та інших районів. Правда, А. І. Кирпач по м. Полтаві наводить такі дані: до окупації в місті було 18 шкіл і 12 000 учнів, а в період окупації – 2 школи і 150 учнів¹¹.

У Києві з приходом німецької окупаційної влади вже 4 листопада 1941 р. було організовано перші народні школи. Але у зв'язку з браком палива 15 грудня 1941 р. більшість з цих шкіл припинили свою роботу і відновили її лише 18 травня 1942 року. Щоб виконати навчальну програму робота у школах відбувалася протягом усього літа і мала закінчитися наприкінці осені. Загалом у Києві працювало 59 народних шкіл, в яких навчалися 13 000 дітей віком 7–11 років. Навчання відбувалося без підручників, а методично-інструктивні вказівки школи отримували від методично-консультаційного бюро при педагогічному інституті.

Як свідчить автор статті, діти шкільного і дошкільного віку були забезпечені додатковим харчуванням через мережу 60 спеціальних їдалень, в яких харчувалося до 12 000 дітей, при цьому діти-сироти та діти вбитих батьків одержували обіди безкоштовно¹².

В одному з повідомлень цього ж часопису бачимо, що при відділі культури й освіти засновано шкільну секцію, яка керувала школами Києва. Місто було умовно поділено на 10 районів-інспекторантів. Усі школи району безпосередньо підлягали інспекторові, їх було реорганізовано на західноєвропейський лад. Загальних народних шкіл у Києві було 67. У листопаді 1941 р. навчання почалося в 50-ти школах. До народних шкіл ходили понад 17 тисяч дітей. Усіх учнів близько 25 тисяч.

У 1942 році планувалося відкриття 24-х гімназій: 10 для хлопців (2 класичні і 8 реальних) та 14

для дівчат. Окупаційна влада запровадила порядок за яким до першого класу могли вступати учні, які закінчили 3 класи десятирічки радянського типу, до 7-го – що закінчили десять класів десятирічки. Усіх учнів народних і середніх шкіл у Києві було зафіксовано приблизно 35 тисяч.

Тяжка ситуація складалася з наявністю педагогічних працівників, зокрема вчителів для середніх шкіл, яких не вистачало.

Так, для народних шкіл у Києві потрібно було 1500 вчителів, для середніх – понад 500. Учителі з середньою освітою могли навчати дітей у перших чотирьох класах загальних шкіл, а в 5–7 класах – тільки вчителі з вищою освітою або ті, що закінчили класичну гімназію¹³.

З метою повного залучення української молоді у німецьке господарство в Генеральній Губернії було заплановано протягом 3-х років збільшити кількість професійних шкіл, де вони будуть здобувати освіту¹⁴.

Внаслідок залишення м. Бахмут та околиць радянськими військами у жовтні 1941 р. було ліквідовано більшовицькі школи. Натомість з'явилися нові українські школи. У місті зорганізувалося 3 гімназії реального напрямку, 3 початкові школи. У школах навчалася понад 2500 дітей. Незважаючи на винятково тяжкі умови навчання, завдяки досвідченим педагогам навчання проходило задовільно.

Крім того, у місті розпочала свою діяльність музична школа. У листопаді 1942 р. було організовано вищу ремісничу школу, завданням якої було виховання добрих ремісників¹⁵.

У жовтні 1941 р. почала свою роботу музична у Проскуріві. До цієї школи прийнято дітей у шкільному віці та дорослих, що мають відповідну підготовку¹⁶.

3 січня 1942 р. почалося навчання у народних школах міста Полтави. Кращі педагоги Полтави склали програму навчання, а також виготовили підручники для початкової школи. Для майбутніх учителів улаштовано 2-тижневий курс. У Полтаві відкрито 12 народних чотирикласних шкіл, при чому, в більшості з них є рівнобіжні відділи. У цей час у школах навчалася 2 тисячі дітей, близько 70 % полтавських дітей у віці від 8 до 12 років.

¹¹ Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 у світлі німецьких документів = Das schulwesen und die schulpolitik im reichskommissariat Ukraine 1941–1944 im lichte deutscher Dokumente. Пер. з нім. Г. П. Задвернюк [та ін.]; НАН України. Київ: Наукова думка, 2008. 270 с. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0006283

¹² Шкільництво у Києві. Українська дійсність. 10 травня 1942. С. 3.

¹³ Шкільництво у Києві. Українська дійсність. 10 травня 1942. С. 3.

¹⁴ Українські школи в Генеральній губернії. Українська дійсність. 10 грудня 1942. Ч. 35. С. 4.

¹⁵ Бахмутські школи. Українська дійсність. 1 березня 1943. С. 1.

¹⁶ Музична школа у Проскуріві. Українська дійсність. 1 листопада 1942. С. 1.

Крім цього у Полтаві було відкрито різні професійно-технічні школи¹⁷.

Ситуація у Херсоні дещо інша. Окрім 20 народних шкіл з 257 учителями організовано 6 спеціальних шкіл: медична школа з 541 учнем, морська школа з 235 учнями, сільськогосподарська з 165 учнями, машинобудівельна з 162 учнями, автодорожня зі 144 учнями та музична школа з 96 учнями¹⁸.

У Вінниці працювало дев'ять шкіл – п'ять середніх і чотири початкові, енергетичний технікум, будівельний та медичний технікум, ремісничка та музична школи. Також було відкрито німецьку двокласну школу та два дитячі садки¹⁹.

Як свідчить повідомлення в часописі «Українська дійсність», у Галичині організовано близько 3-х тисяч українських вселюдних шкіл з 7 тисячами учителів. Бракувало ще 2 тисячі українських народних учителів. Щоб усунути цей брак, було влаштовано у всіх трьох учительських семінаріях в Галичині від 15 січня 1942 р. відповідні курси²⁰.

З дозволу крем'янецького окружного комісара, 10 грудня 1942 р. розпочалося навчання в середній школі в Білокриниці. Лісний відділ школи планувалося згодом виділити в окрему школу. Її фінансування повинен буде займатися Лісний відділ Генерального Комісаріату (Дирекція Лісів) у Луцьку. Для учнів планувалося призначити відповідні стипендії²¹.

У Галичині почали діяти три види шкіл: 1) званево-обов'язкові; 2) загальні; 3) фахові.

Званево-обов'язкова школа призначена виключно для доповнення в обов'язковому порядку професійного навчання молоді, яка вже працює в промислових, ремісничих або купецьких підприємствах, а на селі для молоді, що вже працює у сільському господарстві. Тому в такі школи учнів, які ніде не працюють не приймали. Для тих, хто хотів здобувати якийсь фах були відкриті школи загальні і професійні. Званеві школи – це нижчий тип середньої професійної школи. Вони поділялися на трирічні школи, 2-річні ремісничі школи, 2-річні торговельні, 1-річні господарські і 1-річні дитячі виховні. До ремісничих

і торговельних шкіл могли вступити діти віком 14–16 років²².

Професійні школи давали повну середню кваліфікацію. Вони поділялися на 2-річні технічні та хімічні школи, 3-річні мистецько-промислові, 2-річні жіночі та 1-річні торговельні школи. Званево-обов'язкові школи організовували місцеві органи влади, а званеві і професійні школи організовувала державна влада, тому вони й звалися державними школами²³.

Щоб охопити більшу частину української молоді, у Жабю на Гуцульщині (Галичині) було відкрито Високогірську рільничу школу, пристосовану своєю програмою до вимог високогірського хліборобства і тваринництва²⁴.

З початку шкільного року в Кам'янці проводила навчання Музична школа. Згідно з дозволом окружного комісара було розпочато навчання в середній торговельній школі та в середній технічній школі з відділами: будівельним, дорожньо-мірним і гірничим. Крім того, у місті та окрузі відновлюється навчання в усіх народних школах.

Отже, у Галичині на липень 1942 р. з функціонуванням шкіл склалася наступна картина:

1. Народні школи: 3105 українських народних шкіл, в яких понад 13 000 класів, 495 000 дітей, 7700 учителів. Бракувало в народних школах округу 2000 учительських сил.

2. Професійні школи: а) 5 сільськогосподарських шкіл, в яких понад 200 учнів; б) 71 всякого роду професійних шкіл, в яких близько 11 000 учнів. І сільськогосподарські, й інші професійні школи з українською мовою навчання, які планує ще відкрити місцева влада.

3. Гімназія та вчительські семінарії: 13 українських гімназій з 96 класами і 4379 учнями та 3 вчительськими семінаріями²⁵.

У Львові працювало 15 українських народних шкіл, в яких навчалися 5000 шкільних дітей та працювало понад 150 учителів. Українські школи були розміщені по всіх районах міста, але на жаль, ще не всі діти українських батьків записувалися до своїх шкіл. У деяких школах наука велася у дві зміни: великою проблемою стала також нестача потрібної кількості шкільних підручників.

¹⁷ З життя у Полтаві. Українська дійсність. 20 травня 1942 р. С. 1.

¹⁸ Шкільництво міста Херсона. Українська дійсність. 10 жовтня 1942 р. С. 1.

¹⁹ Шкільництво у Вінниці. Українська дійсність. 20 вересня 1943. С. 4.

²⁰ Вселюдні школи у Галичині. Українська дійсність. 1 березня 1942. 1.

²¹ Українські професійні школи в Галичині. Українська дійсність. 20 липня 1943. Ч. 22. С. 4.

²² Українські професійні школи на Галичині. Українська дійсність. 20 липня 1943. Ч. 22. С. 4.

²³ Українські професійні школи в Галичині. Українська дійсність. 20 липня 1943. Ч. 22. С. 4.

²⁴ Високогірська рільничка школа. Українська дійсність. 10 лютого 1943. Ч. 6. С. 1.

²⁵ Українське шкільництво у Галичині. Українська дійсність. 20 червня 1942. С. 2.

Польських народних шкіл на території Львова працювало 37; у тих школах навчалося близько 13 000 дітей та працювало понад 400 учителів. Щодо професійного шкільництва, то у перші місяці німецької окупації у Львові працювало 5 українських шкіл цього типу.

Вивчаючи сторінки часопису «Українська дійсність» ми бачимо, що велика увага приділялася організації професійних та сільськогосподарських шкіл по всій території України. Для нацистського керівництва було, вкрай, важливо забезпечити робочу силу для виконання роботи у промисловості та сільському господарстві і тому школи такого типу відкривалися досить швидко. На сторінках часопису інформацію про відкриття таких шкіл подавали як велике досягнення окупаційної влади. А та, у свою чергу, декларувала їх відкриття як підготовку фахівців для великонімеччини.

Професійні школи продовжували відкриватись по всій Україні. Свою діяльність також розпочала фармацевтична школа в Умані²⁶. У школі налічувалося 221 учень. Агрономічну школу хліборобства і садівництва було організовано у Ямчині на Криворіжжі. Школа містилася в 12 будинках та мала господарство у 402 га землі²⁷. Навчання мало тривати чотири роки. У Херсоні також було відкрито першу агрономічну школу для Південної України. Попит на агрономів і багато оголошень, що запрошували до школи свідчили про те, що тут окупаційна влада прагнула відновити землеробські професії та підвищити урожай для задоволення потреб німецької армії²⁸.

Для окупаційної влади важливим було тримати у полі зору всю українську молодь й ідеологічно спрямовувати її думки і діяльність у потрібному напрямку. Саме тому у поточному навчальному році було заведено примус, від якого міг звільнитися, у виняткових випадках, тільки окружний комісар. А, наприклад, коли селяни Козятинського району не бажали навчати дітей за примусом окупаційна влада відбирала дітей і відправляла їх на примусові роботи до Німеччини. У Кам'янець-подільській окрузі окружний комісар наказав шефам районів і старостам сільських громад карати батьків, діти яких погано або неправильно відвідували школу, гривною до 1000 крб²⁹.

²⁶ Фармацевтична школа в Умані. Українська дійсність. 1 грудня 1942 р. С. 1.

²⁷ Агрономічна школа на Криворіжчині. Українська дійсність. 1 грудня 1942 р. С. 1.

²⁸ Відкриття агрономічної школи у Херсоні. Українська дійсність. 1 грудня 1942 р. С. 1.

²⁹ Полянський Ф. І. Українське шкільництво в умовах німецького окупаційного режиму на території Тернопільщи-

на Тернопільщині до організації роботи початкових народних шкіл бралися українські громадські організації. Тут функціонували 4-класні початкові народні школи, «вселюдські» 7-класні школи, загальноосвітні середні школи у Тернополі й Чорткові, а також учительська семінарія (дівоча) в Бережанах. Протягом 1941–1942 навчального року влада дала дозвіл на відкриття гімназій, зокрема в Бережанах, Тернополі, Чорткові³⁰.

Школи мали різне профільне навчання та рівні, зокрема ремісничі та торгівельні школи були відкриті у Чорткові, Бучачі, Язлівцях, Збаражжі, Борщові, Тербовлі, Бережанах. У Бережанах було відкрито ще й деревообробну школу.

Великий вплив на навчання та виховання дошкільнят і позашкільної молоді мав Український центральний комітет, який тримав під своїм контролем навчальний процес у школах, не дивлячись на їхній статус державних навчальних закладів. У той же час, було значно обмежено доступ до освіти усім, кому виповнилося більше 12 років. Українські діти мали право здобувати лише початкову і нижчу професійну освіту. Функціонувати школам також заважало те, що значну частину українських вчителів відправляли на роботу до Німеччини, нищили та руйнували шкільні приміщення³¹.

Ще одним яскравим свідченням політики брехні окупаційної адміністрації стала кампанія, спрямована на підготовку дітей до школи. На початку серпня 1942 р. у всіх окупованих областях України, що входили до Рейхскомісаріату «Україна» було проголошено набір дітей семирічного віку для навчання в середній загальноосвітній школі. Було складено списки дітей і наголошено на їх обов'язковому навчанні³².

Здавалося б, ось вона, справжня освітня політика, нарешті діти отримали можливість навчатися рідною мовою. Але справжню політику, яку проводили гітлерівці, ми бачимо вже з реакції Ериха Коха. Він відкрито наголошував на тому, що не давав дозволу на функціонування в Україні 4-клас-

ни (1941–1944 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2010, вип. XXIX. С. 202–205.

³⁰ Офіційний В. Дистрикт Галичина (1941–1944). Історико-політичний нарис. Ужгород: Гражда, 2001. 143 с.

³¹ Полянський Ф. І. Українське шкільництво в умовах німецького окупаційного режиму на території Тернопільщини (1941–1944 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2010, вип. XXIX. С. 202–205.

³² Державний архів Сумської області. Фонд 1955. Відділ освіти і пропаганди Путивльської районної управи, м. Путивль Путивльського району Сумської області: Оп. 1. Спр. 12. арк. 1, 2, 19, 26, 61.

ни народних шкіл та гімназій. Він зауважив, що в той час, коли в Німеччині зростання освіти стоїть на місці і навіть життєво важливі професії такі, як лікар, не можуть мати необхідного розвитку, абсолютно не важливо, чи буде в Україні підвищуватися освіта, яку німецька влада може планувати лише через 10 років³³.

Як наслідок такої політики, яка свідчила про справжні плани фашистської Німеччини, 24 жовтня 1942 р. було видано розпорядження рейхскомісара України Коха генералкомісарам про закриття в Україні шкіл та інститутів і про відправку викладачів та учнів на примусові роботи до Німеччини. У той же час, він вимагав, щоб, крім 4-класних народних шкіл, не було жодної школи, якої він не дозволив. Звернув увагу також на те, що й 4-класні школи можуть працювати тільки тоді, коли він переконається в їх необхідності³⁴. У різних регіонах України стан шкільної освіти дуже відрізнявся, багато що залежало від лояльності місцевої окупаційної влади.

Про те, як вчилися українські діти, можемо судити зі спогадів В. Качанова, учня Акимівської початкової школи Запорізької області. Він згадує, що в період окупації ні він, ні інші українські діти учитися не могли, вчилися лише німецькі діти. Пам'ятає лише, як окупаційна влада ставилася до його матері: викликали до комендатури та били, а в лютому 1943 р. узагалі вигнали з рідної домівки³⁵.

Про справжні реалії життя на Харківщині пише відомий український історик А. В. Скоробагатов. Він зазначає, що окупаційна політика на Харківщині докорінно відрізнялася від політики в Рехскомісаріаті «Україна», особливо коли керівництво цією територією було передано командуючому генерал-фельдмаршалу Вальтеру фон Рейхенау³⁶. Ні про яку освіту, навіть дітей молодшого віку не могло бути й мови. До окупації Харківщини німецькі війська вже були сильно виснажені в боротьбі з Радянською Армією, було зірвано план «Блискавичної війни» і тому Рейхенау вимагав у подальшому драконівських заходів у боротьбі з радянськими партизанами і підпільниками

За час фашистської окупації на території України було знищено повністю 8018 і напівзруйновано 10 062 шкільних будинків. За, далеко неповними підрахунками, було знищено 15 тис. навчальних кабінетів і лабораторій, близько 5 тис. бібліотек з 19 млн. книжок, 500 тис. парт, 45 тис. класних дошок і багато іншого цінного обладнання³⁷.

Радянські підручники було знищено, тому навчання в народних школах проводилось за книгами для читання, складеними у в контексті фашистської ідеології, без урахування традицій української культури. На уроках батьківщинознавства всіляко вихвалялась «Велика Німеччина»³⁸.

Отже, ми бачимо, що політика нацистської окупаційної влади в галузі української шкільної освіти мало була схожа на ту, яку малювали у часописі «Українська дійсність» автори статей. Підтвердженням цього є також спогади сучасників, які пережили нацистську окупацію. Що ж спонукало авторів публікацій та редакторів часопису створювати ілюзію про те, що під нацистською окупацією українцям жилося краще ніж до війни? Очевидним є те, що тут великий вплив мали декілька факторів, зокрема – це репресивна політика більшовицької влади; періодика, що видавалася на окупованих німецькою армією територіях зобов'язана була формувати позитивний образ окупаційної влади, як наслідок гіперболізувати її діяльність; віра більшості авторів у те, що українці й справді зможуть розвиватись і здобувати освіту під опікою Третього рейху.

У перші місяці війни окупаційна влада, заграючи з українським населенням, відкривала початкові народні школи, одночасно руйнуючи мережу радянських шкіл. Кількість учителів різко обмежувалася: одних одразу ж відправляли на роботи до Німеччини, інші змушені були працювати під великим тиском ідеологічної цензури. Учителі повинні були повністю змінити систему виховання, яка була спрямована не на виховання вільної людини, а на мовчазного, покірнього робітника. В умовах жорстокого терору та придушення національної освіти народні школи являли собою, переважно, жалюгідне видовище. Часто не було чим обігрівати школи, вчителі й учні були голодні, охлялі, знеохочені.

³³ Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. С. 543.

³⁴ Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. С. 543.

³⁵ Державний архів Запорізької області. Фонд 1676. Спогади громадян Запорізької області, що перебували на окупованій території, репатрійованих і військовополонених (колекція): Оп. 2. Спр. 3. арк. 3.

³⁶ Архів Державний Харківської області. Фонд 3086. Міська комендатура, м. Харків: Оп. 1. Спр. 1. Арк. 18–19.

³⁷ Міхно Олександр. Освіта України у роки випробувань: 1941–1945 (за матеріалами виставки у Педагогічному музеї України). Педагогічний музей України Національної академії педагогічних наук України <http://pmu.in.ua/exhibitions/osvita-ukrayiny-u-roku-vyprobuvu>

³⁸ Тригубенко В. В., Нестеренко Л. С. Освіта і педагогічна думка в Києві за тисячу років. Навч. посіб. К.: ТОВ «Кадри», 2002. С. 252–253.

Проблема шкільної освіти на окупованих німецькою армією територіях продовжує бути актуальною і потребує більш детального вивчення у регіональному форматі із залученням маловідомих архівних джерел.

References

- Documents NO-1880. Nuremberg Trials: Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal (V. 2). 2020.
- Generalplan Ost. Rechtliche, wirtschaftliche und räumliche Grundlagen des Ostaufbaus. Vorgelegt von SS-Oberführer Professor Dr. XX, Berlin-Dahlem, 28. Mai 1942 (Kopie der 100-seitigen Fassung aus dem Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde). P. 73–75. <https://web.archive.org/web/20110719114610/http://gplanost.x-berg.de/gplanost.html>
- Hitler's Table Talk 1941–1944. Trevor-Roper. London, 1953, 620 p.
- Ahronomichna shkola na Kryvorizhchyni. Ukrainska diisnist. 1 hrudnia 1942 r. S. 1.
- Arkhiv Derzhavnyi Kharkivskoi oblasti. Fond 3086. Miska komendatura, m. Kharkiv: Op. 1. Spr. 1. Ark. 18–19. [in Ukrainian]
- Bakhmutski shkoly. Ukrainska diisnist. 1 bereznia 1943. S. 1.
- Vysokohirska rilnycha shkola. Ukrainska diisnist. 10 liutoho 1943. Ch. 6. S. 1. [in Ukrainian]
- Vidkryttia ahronomichnoi shkoly u Khersoni. Ukrainska diisnist. 1 hrudnia 1942 r. S. 1.
- Vseliudni shkoly u Halychyni. Ukrainska diisnist. 1 bereznia 1942. 1.
- Hinda V. V. Osvitni zaklady Vinnychyny v umovakh fashystskoho «novoho poriadku» 30 1941–1944 rr. // Storinky voiennoi istorii Ukrainy. Vyp. 7. (ch. 1). K., 2003. S. 265. [in Ukrainian]
- Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti. Fond 1676. Spohady hromadian Zaporizkoi oblasti, shcho perebuvaly na okupovanii terytorii, repatriiovanykh i viiskovopolonenykh (kolektsiia): Op. 2. Spr. 3. ark. 3.
- Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti. Fond 1955. Viddil osvity i propahandy Putyvlskoi raionnoi upravy, m. Putyvl Putyvlskoho raionu Sumskoi oblasti: Op. 1. Spr. 12. ark. 1, 2, 19, 26, 61.
- Jerabek Blanka. Das schulwesen und die schulpolitik im reichskommissariat Ukraine 1941–1944 im lichte deutscher Dokumente. Trans. from German by G. P. Zadvernyuk et al. Kyiv: Naukova Dumka, 2008. 270 c. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0006283 [in Ukrainian]
- Z zhyttia u Poltavi. Ukrainska diisnist. 20 travnia 1942 r. S. 1.
- Kosyk V. Ukraina i Nimechchyna v Druhii svitovii viini. Paryzh-Niu-York-Lviv, 1993. S. 543. [in Ukrainian]
- Mikhno Oleksandr. Osvita Ukrainy u roky vyprobuvan: 1941–1945 (za materialamy vystavky u Pedahohichnomu muzei Ukrainy). Pedahohichni muzei ukrainy Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy <http://pmu.in.ua/exhibitions/osvita-ukrayiny-u-roky-vyprobuva> [in Ukrainian]
- Muzychna shkola u Proskurovi. Ukrainska diisnist. 1 lystopada 1942. S. 1.
- Ofitsynskiy V. Dystrykt Halychyna (1941–1944). Istoryko-politychni narys. Uzhhorod: Grazhda, 2001. 143 s.
- Polianskyi F. I. Ukrainske shkilnytstvo v umovakh nimetskoho okupatsiinoho rezhymu na terytorii Ternopilshchyny (1941–1944 rr.). Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu, 2010, vyp. XXIX. S. 202–205.
- Stelnykovich, S. V. Zhytomyrsko-vinnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941–1944 pp.): problemy funktsionuvann systemy osvity. Istoriia Ukrainy. Vseukrainska hazeta dlia vchyteliv istorii ta pravoznavtsva. 2017, (9).
- Tryhubenko V. V., Nesterenko L. S. Osvita i pedahohichna dumka v Kyievi za tysiachu rokiv. Navch. posib. K.: TOV «Kadry», 2002. S. 252–253.
- Ukrainske shkilnytstvo u Halychyni. Ukrainska diisnist. 20 chervnia 1942. S. 2.
- Ukrainski profesiini shkoly na Halychyni. Ukrainska diisnist. 20 lypnia 1943. Ch. 22. S. 4.
- Ukrainski shkoly v Heneralnii hubernii. Ukrainska diisnist. 10 hrudnia 1942. Ch. 35. S. 4.
- Farmatsevtychna shkola v Umani. Ukrainska diisnist. 1 hrudnia 1942 r. S. 1.
- Shkilnyi oboviazok. Ukrainska diisnist. 10 lystopada 1942 r. S. 1.
- Shkilnytstvo mista Khersona. Ukrainska diisnist. 10 zhovtnia 1942 r. S. 1.
- Shkilnytstvo u Vinnytsi. Ukrainska diisnist. 20 veresnia 1943. S. 4.
- Shkilnytstvo u Kyievi. Ukrainska diisnist. 10 travnia 1942. S. 3.